

ԱՆՅՔ ԸՆԴ ԱՓՐԻԿԷ

Ճաւնաւսարհորդոչքիւն 'ի Զաւգիւսարէ 'ի Պէնկոռէլա

Վ. Լ. ՔԱՄԵՐՈՆԻ ԱՆԳՂԱՅԻՈՅ

ԳԼՈՒԽ Զ.

Նկարագիր Վրացականութեան. — Վրացականութեան անցքի իրականաց. — Բողոքովին ձախորդելն արաբական արշաւանաց մը. — Ուկոկոյ. — Դասալքութիւն. — Վրացականութեան. — Տարօրինակ գինգեր. — Նոր օրինակ սանտրուել. — Զարգացումը. — Վէճ նախագահութեան համար. — Անկրկնաւոր ծառեր. — Բնական տատանակ. — Զարմացումն բնակչաց. — Որդեգրեալ հայր. — Գողերու ցեղ. — Պոմպայի չիօթումը. — Յուրտ աւաւտ. — Աղի գործատուն. — Վարդախտ:

Վրացականութեան և անոնց հարստահարութեանց վրայ այնչափ երկրաշափ պատմութիւններ պատմեցին մեզի՝ որ կարծիքի թէ առանց դժուարութեան չլիտի կարենամ անցնիլ իրենց երկրէն: Ըստ պատմելոյ այլոց՝ մեծամեծ գողեր էին, և այնպէս կատաղի որ իրենց ո՛ր և իցէ հարստահարութիւնը պէտք էր ընդունել առանց բան մ'ըսելու, մինչդեռ ամենապղծաբան անգամ եղած անհրաւութիւն մը ընդդէմ Մկոկոյի մը, թէ և ըլլար նաև երկակայական, տուգանքը կը պատժուէր, զոր պէտք էր խոյն հատուցանել, ապա թէ ո՛չ անշուշտ էր որ կարաւանին վրայ կը յարձրկէին և կը կողոպտէին, վասն զի Վրացականութեան քաջասիրտ և բուռն էին:

Իրացընէ, գլխավորութեամբ բնութեամբ վայրենի և ցանկասէր գտանք, բայց որչափ յանդուգն նոյնչափ ալ վատ, և ամենածոյլ մարդիկ: Եթէ այն ամենքն որք կը յաճախեն այս ճամբան Արաբք, Վրացականութեան և այլք երկրիչի և սարսափով կը մօտենան յԱւկոկոյ, վախճալով իրենց ապրանքին կէսը կորսնցընելու, պատճառն ամենօրեայ հացին համար անոնց կարօ-

տիլն է, և Վրացականութեան, նման ամեն ուրիշ վատերու, կը հարստահարեն ով որ իրենց կը կարօտի:

Վաճառք մ'անցընելու համար, մաքս տալն ամենաբնական բանն է, և ամենայն կերպով արդարացի կ'ըլլար, եթէ ըստ կամս չպահանջէին: Պէտք է ուրեմն գիտնալ, որ եթէ երկիրը գործունեայ մարդիկներէ բնակուած չըլլար, որ ջրհորները կը պահեն և երկիրը կը բանին, չոր եղանակին չէր անցուեր անկէ, որ ճամբորդութեան համար մի միայն յարմար է:

Փորելով ցամաքած նալլանքներու յատակը, կարելի է յաճախ ջուր գտնել: Գնդին մէջ կան դարձեալ մէկ քանի լիճեր, այլ շատ տեղ ալ կը պակսի: Այն ժամանակ տեղացիք փոսեր կը փորեն, ուր անձրևի ջուրը կը ժողովի բաւական քանակութեամբ բաւելու չափ մինչև միտ անձրևալին եղանակին դառնալուն: Նրկիրն ազային ըլլալով, շատ անգամ աղի կ'ընէ ըզջուրը, և այն ջրհորներուն ջուրն ծամանալու կարգէ գուրս գարչահոտ համ մը կ'առնու, բայց առանց անոր բնակիչներն չեն կրնար ապրիլ:

Քանի մը տարի առաջ, աւելի քաջասրտագոյն Արաբ մը, այլ նուազ խոհմբան զայլս, ուղից առանց ամեննին մաքս հատուցանելու անցնիլ ընդ Ուկոկոյ: Այս վախճանաւ գրեթէ ինն հարիւր մարդ ժողովից, և յայտնեց իրեն դիտմունքը:

Վրացականութեան պատերազմին չսպասեցին, ետ քաշուեցան կանամբք, որդւովք և կենդանեզք նուկիանքներու մէջ: Բայց մեկնեցնէն առաջ բոլոր ջրհորները լեցուցին, գեղերը, և ապրուստի վերաբերեալ ամեն բաները, որ մէկտեղ չէին կրնար տանել՝ այրեցին:

Արաբն և իրեն հպատակներն պատրաստուած ըլլալով՝ ճակատելու մարդկային

գորութեան դէմ՝ անդէն էին անօթութեան և ծարաւոյն դէմ՝ Ոմանք յՈւնիամուէզի գարձան՝ ուստի եկած էին . սակաւք ոմանք ալ, վեց կամ առ առաւելն ութ, հասան 'ի Մբռաբուլայ, այլ բանակի գրեթէ բոլոր փճացաւ . և Թոր հարիւր մարդ, ինչ որ կ'ըստի, արշաւանաց մէջ կորսուեցան :

Ուկոկոյ՝ որ գրեթէ հարիւր մղոն քառակուսի տարածութիւն ունի, շատ ինքնադուխ վիճակաց բաժնուած է, իւրաքանչիւրն առանձին տուրք կը պահանջեն, և յորոց իւրաքանչիւրոց մէջ կարաւանք աւելի կամ պակաս երկայն յապաղումն կը կրեն :

Չոր եղանակի ժամանակ, երկիրն ցամաք կ'ըլլայ, այն նոյնմբերէն մինչև ցմայիս, անձրևաց ժամանակ, աղէկ ոռոգուած է, և եգիպտացորենի առատ բերք կու տայ, որ յունիսի մէջ կը հասունանայ : Այս հունձքիս խողանք, չորութեան ժամանակ, կենդանաց գլխաւոր կերակուրն է, և հանգերծ արտաքին պակասութեամբ սնուցիչ նիւթոյ, երկրին անասունք որք ուրիշ ճարակ չունին, աղէկ վիճակի մէջ կը գտնուին :

Իւրաքանչիւր ցեղ կովերու նախիր մ'ունի, փոփոխակի կերպով բոլոր հասարակութեան մարդիկներէն կառավարեալ, առանց դուրս թողլու զգլխաւորը :

Յունիսի 22ին 'ի Մվումէ հասնելով, որ Ուկոկոյի վիճակին գլխաւոր տեղն է, սկըսաւքնջարտահարուէի, որուն սկիզբն տըւաւ մոնեկոյի պահանջը, կամ որ նոյն է անցնելու տուրքն :

Հասած օրերնիս գլխաւորին քրոջ յուշարկաւորութեան հանգէսը կը կատարէին, որ նախընթաց չաքաթը մեռած էր . անորդ համար բոլոր գեղը, գլխաւորն և պաշտօնեայք 'ի միասին գինով էին : Ասով երեք օր ուշացանք, և այս օրերուն մէջ 'ի Պակամոյոյ՝ Մուրֆիին բռնած բեռնակիրները փախան : Ապտալահ Տինահ, Մուրֆիի կողմանէ հատուցանելու պաշտօնն ունեցողը, հատուցումը բեր էր, բայց այնպէս վատթար կտաւեղինօք՝ որ ուրիշներուն ընդունած լաւագոյն կերպասը տեսնալուն ալ, և ապշեցան խորուած ըլլալուն վրայ : Գոհ չըլլալով միայն դասալքութեամբ, մեզի հետ ընկերացող խումբէ մը բաժնակեղենի ծրար մը գողցան, և ես պարտաւորեցայ հատուցանելու ուրիշ մը,

իմ մարդկանցս պատասխանատու ըլլալուս համար :

Այն դասալքները գացին Վուանիս մուէզիներու հետ միանալու, որք մեզմէ պաշտպանուած էին 'ի Մբռաբուլայ, որք օգնելով իրենց հայրենակցաց որ թողուն զմեզ և գողութիւն ընեն, կը սկսէին իրենց ապերախտութիւնը ցուցնել :

Վուակոկոյք սովորեալ են բանի մը՝ որ դիւրաւ կը ճանչցնեն զիրենք, որ է տկանջի բլթակէն կախել փայտէ պզտի ճանկեր, միշտ մէմէկէ մեծագոյն, պղնձի օղակներ, մետաղական թիւէ գաւաղաններ, պզտի սրուակներ՝ քթախոտի տիփ նման, և այլն . վերջապէս հաստատելու այն ամեն խաղալիքները՝ զորոնք գրպանի մէջ կը գնէին իթէ զգեստ ունենալու ըլլային :

Այս սովորութեան պատճառաւ, ականջնուն բլթակը անհամեմատ կերպով կը մեծնայ, որ շատ անգամ մինչև ուսերնուն կը գալչի, և 'ի ծերս յաճախ պատուտած է : Ասանկ որ ըլլայ, գինդերը կը կախնեն երիզով մը՝ գլխուն գագաթին վրայ հաստատած, կամ կանձնջի մասի մը վրայ նոր ծակ մը կը բանան, որ վերջապէս առջինին պէս կը մեծնայ :

Վուակոկոներու ղէներն են՝ երկսայրի դանակ, տնուր նիզակ, աղեղ և նետ, որ լախտի ամսով մ'է : Ոմանք Մբռաբուլաներունը ձևով կաշիէ ասպարներ կը կրեն թեւերուն վրայ, բայց առանց մորթոյ, և կարմիր, սև, ճիրմակ, դեղին նկարներով զարդարուած են :

Վուակոկոյք զարդի համար կը գործածեն Զանդիպալէն եկած պղնձէ կամարոյրէ պզտի մաշած ապարանջաններ, և ծընկերուն վերէն և վարէն, ինչպէս նաև ուսերնէն, գալարեալ երկաթի կամ արդրի թելեր : Գարձեալ ձախակողմեան բազկաց վերին մասն ուրիշ մասնաւոր նշանով մը զարդարուած է, եղջիրաձև և մետաղական թելով պատած . կրկին ժապաւէնով, երկու ծայրերը պղնձի կոճակներով հաստատուած և երկու վերի մասերն զուրս ցցուած կէտերով զինուած :

Բայց Վուակոկոներու հնարիչ կարողութիւնը աւելի գլխի զարդարանքի վրայ կը փայլի . իրենց համար տգեղ կամ այլանշակ բան ամենևին չի կայ : Իրենց մազային փռնջերովն ոմանք անթիւ աւելորդ զար-

դեր կը կազմեն, արհեստական կերպով երկնցուցած պաօպայի թիւով ազուցանելով: Այս զարդերս ամեն կողմանէ կը ձգուին, կամ ձոճարկին վրայ կ'իյնան, գլուխը կը պատեն, և ճակտին վրայ յօնքերուն հաստարութեամբ կտրուած են: Այս փունջերուն ծայրը շատ անգամ պղնձի պզտի գնդիկներէ և ցորենահատի չափ գոյն, գգոյն ապակիներէ զարդարուած է:

Ոմանք Զանգիպարի թիգէէ գտակ կը դնեն, որ պղնձէ դրամիկ մ'է, և չիւտած է՝ որպէս զի փայլի. կամ զլինտուն մազին մեծ մասը կ'ածիլեն, և մնացածովն պզտի պղտիկ եղջիրներ կը կազմեն, շատ անգամ դեղին կամ կարմիր պղնձի թելով պատած, և յօնքերին արջառոց կաշիին բարակ մասովը կը ծածկեն:

Վուակոկոններն սովորաբար տսուի հագուած են, զորս կարաւաններէն կ'ընդունին: Երբոր ասուին ճերմակ է, տփգոյն բրտի կաւ տեսակով մը կը ներկին զայն: Շատ անգամ կարմիր հողոյ զանգուածով մը կը քսուին, քիչ կամ շատ լայն արատներ ընելով, որ երբեմն մինչև բոլոր մարմնոյն վրայ կը տարածուի: Եթէ յաւելունք որ վուակոկոններն սովորաբար ծթած կարագով կամ տիգկանեփայտով կ'օծուին, և բնաւ չեն լուացուիր, այս բնակչաց տեսքին և հոտին զարդութեան աղէկ գաղափար կրնանք ունենալ:

Վերջապէս տուրքը հատուցանելով յուշուար 25ին գլխով թողուցինք: Գիշերը օթեանեցանք գեղեցիկ լճի մ'եղբրքը, որ վայելուչ ծառերով և բարակ ու կարճ խոտերով զարդարուած էր, նման առ ի զարդ տնկուած պարտէզներու խոտոց. սքանչելի տեղ մը, բուն ուսմաս' անբեր երկրի մէջ:

Այս աւագանը՝ որ երկայն է հարիւր կանգուն և երկու հարիւր կանգուն լայնութիւն ունի, ջրային բազմաթիւ թռչուններ կըծածկէին: Տիւրն և Մուրֆի նաւակիւր առին, և քանի մը մրտման (querquedula) նման թռչուններով գարձան: Եւ միշտ կաղալաւս պատճառաւ՝ չլրցայ իրենց հետ ընկերանալ:

Բաց ի կերպաս կրողներուն պատճառած յապաղմունքէն, որոնք կ'ուզէին մետաղական թել կրողները անցնիլ, և աղնուականազոյն անձինք կը համարուէին, ճամ

բուն մէջ ուրիշ գիպուած չհանդիպեցաւ: Քանի մը վուակոկոններ տուրք պահանջելով, մեր ընթացքին արգելք ըլլալ կ'ուզէին. բայց իրենց հասարակութիւնը Մուակուէի վիճակին վերաբերելով, ուր արդէն հատուցած էինք, իրենց պահանջմունքը պարզ անհերսութիւն էր: Եւ թէպէտ իմ մարդիկներս կը ստիպէին որ հատուցանեմ, բայց պատասխանեցի այն վուակոկոններուն թէ տուրքի տեղ ուրիշ բան չէք ընդունիր, բաց ի մեր հրացաններուն կապարէն. և տեսնելով երեք մեծ հրացաններ մեր երեք ճերմակաց ձեռքը, որ մտքերնիս դրած էինք չհարստահարուելու, ամենևին, աւելի ընտրելի համարեցան ձայներնի քայելու և թուլու որ անցնի կարաւանը:

Երկիրն տեղ տեղ միայն մշակուած էր, և քանի մը տեղ այնպէս չոր էր, որ միայն վտիտ ակասիաներ և քանի մը փուշի տեսակներ կը տեսնուէին, զորս կոչեցի ծառակիւնատը. ամենայն ճիւղ ուղղանկիւն էր և չկար ամենևին կորացեալ ճիւղ:

Այսպիսից տակ, երկիրն ընկաւս տատակով ծածկուած էր, որոնք ձևացած էին ծառոց վրայ ինքիւրմէ ելած տեսակ մ'ուռոյցներէ, յորոց չորս սուր փուշեր դուրս կ'ելլէին, իւրաքանչիւրն երեք բթաչափ երկայն: Այս աւելորդ հիւթերս չորնալով, ծառէն կը բաժնուին, և բոկոտն քալողաց մեծապէս արգելք կ'ըլլան:

Ճամբուն մէկ մասին մէջ երկրին պատառուածներուն շատութիւնը կը կարծեցընէր թէ նոր երկրաշարժէ մը պատճառեալ ըլլան. բայց այս կարծեացս նկատմամբ որ և իցէ կերպով իմ հարցմունքս այս տեղացուց հասկցընելս անկարելի եղաւ:

Մարալազայի վիճակին գլխաւոր տեղն երբ հասանք, նոր տուրք խնդրեցին մեզմէ. և պաշտօնեայն բոլորովին գինով ըլլալով, հարկ եղաւ որ գործը երկրորդ օրուան ձգուի: Սակայն գլխաւորն աշխիւ երեցուց ինք զինքը, և հրաման տուաւ մեզի առնելու որչափ խոզան որ պէտք ըլլայ՝ թէ մեզի տեղ պատրաստելու համար և թէ էշերը կերակրելու համար:

Շատ մը տեղացիներ եկան ինչ նոր բան որ ունէինք տեսնելու համար, հրացաններ, ատրճանակ, ժամացոյց, կողմնացոյց, և այլն: Ծեր մը՝ գլխաւորին հօրեղբայրը, երկար ժամանակ ամենայն ուշադրու-

թեամբ դիտելէն ետքը, զարմացմամբ ազազակեց:

« Ո՛հ, այս ճերմակ մարդիկս ոչ միայն ապշեցուցիչ բաներ կը շինեն, այլ և գիտեն զարծածել. իրացընէ այս մարդիկ որ այսքան գիտութիւն ունին, պէտք չէ մեռնին. ճարտարութիւն ունին այնպիսի զեղ մը հնարելու որ իրենց երիտասարդութիւնը և ուժը պահէ, և մշտակեաց ընէ »:

Այս աղիւս ծեր մարդն՝ անտարակոյտ կը կարծէր թէ մենք քանի մը հազար տարուան ըլլանք. և ինչպէս կ'երևար՝ կը կարծէր թէ գինուց, կողմնացուցից, ժամացոյցներու, և այն ամեն բաներու որ գինքը կը զարմացընէին հնարողն մինք եղած ըլլանք: Բնութեամբ շատ ընտանի ըլլալով, ցուցուց մեղիփղի կաշիէ վեց օղակներ որ իր բազուկը կը զարդարէին, և ըսաւ թէ իրմէ օպտնետած փղերուն թիւը կը նշանակեն անոնք: Հարցուցի՝ թէ դեղին ապարանջաններն, որք ամէն կը զարդարէին, արդեօք սպաննած առիւծներուն էին:

« Ոչ, պատասխանեց, այծու մորթ է, զոր զեղի (յուռութուռնը) տեղ կը կրնմ:

Այս տեղս շատ մեղուանոց կար. բայց հասարակաց խօսքին համեմատ, հունկլային մէջ վուտտրիկոյի ստպատակաց խումբ մը ծածկուած էր, ուստի ոչ զոք կրցայ զրկել որ մեզի մեղը ինչէ:

Երկրորդ օրն հարկ տալու խնային երկու կողմի համար ալ գոհացուցիչ կերպով որոշուեցաւ: Կարծածէս շատ աւելի նուազ հատուցի, և գլխաւորը ամենագոհ եղաւ տուածիս: Պահանջման չափաւորութեան անշուշտ օգնեց նախընթաց օրը իր անուա. նական հօրը, մեր մեծ զարմացողին, շնորհած պարգևներս:

Սնտանական հայր կոչուիլն Մաքալադ-դայի իշխանին հօր եղբորն՝ յառաջ կու գայ սովորութենէ մը, ըստ որում գլխաւորին մեռնելուն պէս, վախճանելոյն որդին, իր ծերագոյն հօր եղբայրը իբրեւ հայր պէտք է համարի, բայց միայն տառնձնապէս և ոչ երբեք հասարակաց մէջ:

Ամոցն 29ին մեկնելուն ժամանակ, վուտտրիկոններէն գնած այծերուս մէկն ալ չգտանք. և իստայի քանի մը գինուոր տալով որպէս զի այծից հետամուտ ըլլան, մենք գէպ 'ի Մաքանկայ Սանկայ ուղևորե-

ցանք, երկը մղոն հեռու, յորում՝ հինգ կամ վեց գէմպէ կը տեսնուէին, և յոր ուրիշ անկախ գլխաւոր մը կը բնակէր:

Մաքալադայի գլխաւորին ըստ ամենայն իշխանութեանն օգնելով և հանդերձ այծերը գտնելու նկատմամբ՝ մէկ հատը միայն գտաւ իստա, միւս հինգերը վուտտրիկոյից ընկերակից աւաղակներէ գողացուած էին, ըստ մեր կարծեաց, որոնք մեզի ծախած էին երկրորդ անգամ յափշտակած կեղանիները. բայց մեր խրախուսեն յաւարաւորութիւն իրեն պատիժն ունեցաւ:

Թերեւս անաչաւ կերպով մտածելով, առէկ բան մը չէր գողցուած կենդանիները ունել. բայց բարակ պարագաներ կային. և մինք նա առաւել կրնայինք իրենց առաջարկութիւնը ընդունել, քանի որ մերթեւնիս՝ մեզի ծախողներէն հարստահարեալ տերանց օգուտ մը սխտի չընէր:

Մաքանկայ Սանկայէն, ուսկից յուլիս իին մեկնեցանք, քանի մը ժամ քալելէն ետեւ, անցնելով զինապալով մերի գաւառով հունկլայէ մը՝ վերջին ճախճախուտին հասանք, ուր ցորեկուան հանգիստն առնելու կեցանք:

Այս գիհուսն, որ մեծ է տարածութեամբ, էրէոց բնակչութիւն է: Նշաւակին օգնութեամբ կրցանք չորս հինգ հատ վայրի բազմեռք բերել:

Կարաւաններու համար այս սիրելի տեղս՝ յամոյրներու և գումէշներու սովորներով զարդարուած է, որ որսորդներէն սպաննուած են ջուր խմելու համար եկած ժամանակին, և յետոյ իբրեւ արտիստք եղած են:

Կէսօրն աշխատալից ճամբան առաջ տալինք, ծայռուտ երկրի մը վրայ խուկաներ և անտառներ կտրելով, մինչև որ գիշերուան մթութիւնն և մարդկանց հոգնածութիւնն յուսակատեցոյն զմիզ նոյն իրիկուն ջրոյն մօտ հասնելու:

Այն գեղերուն վերաբերեալ քանի մը մշակուած տեղերէ անցանք, և գլխաւորին տան մօտեքը, ցամաքեալ լճի մը եղբրքը հաստատուեցանք:

Իստայի հեռու ըլլալուն պատճառաւ, տուրք հատուցանելն Պոմպայի յանձնուեցաւ: Հրամայած էի այս վերջնոյս որ ձորաները իմ վրանիս մէջ բանայ, ընդ հակառակն դաշտին մէջ բացաւ: Հնդկաստանի երկու գեղեցիկ ասուիներ, որ Արարներու համար պահած էի, Մհոկոյի մ'աչքին

դարկու. գլխաւորն իմացաւ զայն, և ուղեց տունել:

Հասկըցուցի իմ չկամութիւնս, միջնորդութեամբ Պոմպայի, որ բոլորովին խելքը կորսնցուցած, մեկնելուն ատեն բաց թռչուց բամբակեղէնի ծրար մը: Երբոր դարձաւ, երկու կտոր աղնիւ լաթ գողցուած էր. այսու հանդերձ պարտաւորեցայ Հընդ-կաստանի թանկագին ասուիներէս մէկն ալ տալու:

Երկրորդ օրն արշալուսէն առաջ ճամբայ ելած էինք ցրտաշունչ հովով մը. այս առաջին ցուրտն եղաւ զոր զգացինք Ախրիկէի մէջ: Գրեթէ բոլորովին ցամբած լճակի մ'եղեքը հանգչեցանք: Հօն իջնող կարաւան մը, ճամբայ ելլելու պատրաստութեան մէջ էր. մեր հարցմանց իրենց գլխաւորներն պատասխանեցին թէ Միրամպոյ միշտ յաղթական էր. դարձեալ լսած էին թէ Լիվինկսզոն առողջ էր և ապահով տեղ մը. բայց իրենց երկդիմի վկայութիւնները, մեղի վստահութիւն մը չտուին: Քաշիկէի սահմաններն էինք, Ուկոկոյի վիճակներուն հնազոյնն և մեծագոյնն, որուն կեցրոնը կը գրաւէ:

Մակոմպայ էր գլու գերագոյն իշխանաւորն: Իր մէկ եղբոր զաւակն զմեզ տեսնելու եկաւ, կաթի և միզի բաւատաձեռն պարգև մը բերելով: Շատ ժամանակէ՛ ի վեր, ըսաւ ինծի, կը լսէինք ձեր գալու լուրը, և իմ հայրս զրկեց զիս որպէս զի խորհուրդ տամ ձեզի որ շիտակ ճամբան բռնէք, և իրեն բնակութեան տեղը երթաք: Ապա թէ ոչ, հին գլխաւորին որդիքներէն մէկն իրեն գեղը կը հրաւիրէ զձեզ, դիտմամբ զրկելու զմեզ այն պարգևներէն, որոնց ամենախին իրաւունք չունէր:

Իրաւցընէ, ցորեկուան գէմ գնապաններ հասան զմեզ հրաւիրելու այն որդւոյն կողմանէ որ իրեն տեսութեան երթանք: Բարեկրթութեամբ իմացուցինք մեր ցաւը իրեն խնդիրքը չկարենալ կատարելուն համար:

Քանիէնիէ ընդարձակ դաշտավայր մ'է, երեւելի իր մեծ նշանաւոր աղի գործատունովն, որ ոչ միայն իր վիճակին, այլ նաև մօտ գաւառներուն աղ կը մատուցանէ: Զանազան տեղեր, ուր երկիրը աղային բոլրօս կը ցուցնէ, բնակիչներն հողոյն երեսը կը քերեն և ջրոյ հետ կը խառնեն, և կ'ե-

ռացընեն մինչև ի կատարեալ շողիացումն. այն ժամանակ աղը կը ժողովի և տաան և ութ բթաչափ բարձրութեամբ կոներ կը ձեւանայ,

Երկրորդ օրն ի Քանիէնիէ մտանք, անցնելով պատաններով ծածկեալ գաշտավայրէ մը, ուր կար զինուա մը, ուստի ջուր խմելու եկած էին կովերու մեծ նախիր մը: Հինգ ժամ ընթանալէն ետքը, Մակոմպայի բնակութեան մօտ, հին գաշտի մը մէջ հասանք:

Գրեթէ բոլոր երկիրն մշակուած էր: Անթիլ գեղերու հանդիպեցանք, — միշտ դեմպի, — և անոնցմէ մէկուն մէջ մտնելով տեսանք ծաղկէ բռնուած շատ մարդիկ. ծովեզրքէն մեկնելէնս ետքը, այն առաջին օրինակն էր որ տեսանք, որ երբեմն իբրև ապականիչ բոց, Ախրիկէի ընդարձակ երկիրներուն մէջ կը տարածուի:

ԳԼՈՒԽ Է

Քանիէնիէ. — Իւրաքանչիւրն իրեն համար. — Մեր բեռնակրաց ծուլութիւնն. — Հատուցումը տրոց. — Գլխաւորի մ'անհետեւ մտածութիւնն. — Բարեմարդիկ երթառարդ մը. — Դժբաղդութիւն. — Քանիէ մը պնդութիւն. — Բաշխական արգարութիւն մը. — Հատուցումն արեան. — Բորենի. — Անճարատանման պատմութիւն. — Որս աղանձեաց. — Կատարութիւն. — Մոգք մեզմ հրով այրեալ. — Ուղեք. — Գլխաւորի մը յուշարկութիւնն. — Վտահուածպայք. — Քին վաճառուց. — Այց ելուք. — Փղի ահադին ակաւայ մը. — Անգղիոյ հպատակի մը խեղճութիւնն. — Բովանդակութիւն արեւ (մշտնկայ):

Մեր բանակետը զանազան կարաւաններէ կանգնուած վեց վրաններու խումբի մը մասն էր: Հօն հասածնուս պէս, մեր բակադիներն խսկոյն անասնոց ընթացքով մը սկսան փութալ լաւագոյն խցիկները առնելու. «Իւրաքանչիւրն իրեն համար, և ուշացողը սատանայի» առածն այնպէս ուրախութեամբ ի գործ դրուած բնաւ երեք չէի տեսած:

Քիչ ետքը, մինակ մնացինք, և մեծ դժուարութիւն քաշեցինք, ինչուան որ պըզտիկ տեղ մը շտկեցինք վրաննիս կանգնելու համար: Հասնելունս պէս՝ բեռնակիրները իրենց բեռները վար կը դնէին և տեղաւո-

րուի կը մտածէին, և կարծես թէ ուրիշ բան չունէին ընելիք, բայց եթէ ուտել և քնանալ:

Ապա՝ Արաբներուն հետ ճամբայ ընելով, իմացայ որ շատ ակնածութեամբ կը վարուէինք մեր մարդկանց հետ, տեսնելով զմեզ զգայուն իրենց ամեն ցաւոց, վրանիս ազնեցութիւն ընել կը ջանային, և միշտ կը տրտնջէին, զանգատելով ամեն շընչին բանի համար: Իրենց բեռները տասը լիպրէ կը կշռէին, վաճառականաց կրողներէն աւելի նուազ. և Արաբք գինուոր չունէնաւով, իրենց բակաղներն էին վրան հաստատողքն և ծածկը կանգնողք, տնակներ չէին ունէր, կանանոցը պատնիշապատ ընողք. որով երկու երեք ծամ պէտք էր մինչև որ իրենք գիրենք սկսէին հոգալ: Մեր մէջ գինուորներն կը կանգնէին վերանները, իսկ տախտակները և անկողինները զետեղելը ծառայից կ'իյնար:

Պոմպայ՝ իրրև գլխաւոր, պէտք էր որ բարեկարգութեան ուղադրութիւն ընէր, գոնէ իր մասին մէջ. այլ նա նախանձոտ էր իսսայի: Իր մարդկանց հաճոյ ըլլալու համար՝ թող կու տար որ ամեն ուղածին ընեն, և անոնք ալ գինքը նախատելով կը ըմբռնէին, և ինքը չէր համարձակեր իմ պատուէրներս իրենց հաղորդելու: Որինակի համար՝ եթէ հարցընելու ըլլայի, տեսնելով որ պատուիրած փայտերն չեն եկած, ինչու չեն բերեր. «Ձուզնցին երթալ» պատասխան կու տար գլխաւորն: Եթէ ապառտամբին անունը հարցընէի, կը յաւելուր Պոմպայ. «Ամենուն հրամայեցի, և ամենքն ալ չէ պատասխանեցին»: Երբ յատկապէս մէկու մը չէր ըլլար պատուէրն, իւրաքանչիւր ոք կը մտածէր թէ հասարակաց տրուած պատուէրն ոչ ումեք պարտաւորիչ էր, և վերջապէս կը ստիպուէի պատուէրներն ես անձամբ տալու:

Մակոմպայ, որ 1887ին երբ Պերդոն անկէ անցաւ, արդէն երկար ժամանակէ ի վեր զՔանիէնիէ կը կառավարէր, և ըստ ասելոյն իւր հպատակացն, երեք հարիւր տարուէն աւելի էր, և ըստ համբաւոյն, չորրորդ անգամ էր որ ակաւայ կը բուսցընէր: Երրորդ անգամ բուսած ակաւաներն մեր տեսութենէն եօթը տարի առաջ ընկեր էին, որով ստիպուել էր միայն զարեւրով ապրիլ, ալ չկարենալով միս ուտել, որ

իր աստիճանի մարդուն միայն արժանաւոր կերակուր է: Ես բնաւ չեմ տարակուսիր՝ թէ Մակոմպայ այն ատեն դարձ մը աւելի տարիք ունէր. իր թոռներն ճերմակ մազերով և կոնճմտուքով ծածկեալ ծերեր էին:

Ափրիկէի ցեղերուն երկարակեցութեան ուրիշ կարգէ դուրս օրինակ մը Լիվինկսդոն կը պատմէ: Մեծ ճանապարհորդն ի Քաղէմպէ բնակած ատենն 1871ին՝ մարդ մը գտաւ, որուն որդիքն տղատոր Լաչէրտայի այցելութեան ատեն 1796ին, Երեսուն տարուան էին: Այս Բեմպերէ անուամբ մարդս, ըստ Արաբաց, մինչև 1874ին կ'ապրէր, և պէտք էր որ հարիւր երեսուն տարուան ըլլար:

Երկրին բնակաց հետ հաղորդակցելու և ամենակէն արգելք մը չգրուեցաւ. և դաշտն բոլոր օրն ոռնացողներով և ձեռնածուներով լեցուն էր. գողերու խումբ, այլ զուարթ խումբ, յորում զուարճախօսութիւն և ծիծաղ փոփոխակի անպակաս կ'ըլլային նոր իրի մ'առջև: Այն ժողովրդեան միշտ անխորժ և այլանդակ ձայներն, որք նաև սովորական խօսակցութեան մէջ խանջմանց նման էին, ընդհատեալք՝ ի հրաշանաց, արդէն զայրացած ըլլալովն, կրնային կարծել տալ թէ հարիւրաւոր վայրենի չուներ կռիւ կ'ընեն աւարի համար:

Մեծ խորհրդականն կամ պաշտօնեայն եկամտից կամ մաքսատան գլխաւորն, միով բանիւ Մակոմպայի գործակատարն, որոշուած սահմաններու տուրքին չափը, այնպէս զբաղած էր իր բնակութեան պատրաստութեանը, որ մինչև ըստ մեզի սպասել ինչուան իր գործոյն վերջը. յետոյ գործը ըմբռնին պէս, զարեւրով մը կատարուել չորհուրեաց, որ երեք երկայն օր տևեց:

Վերջապէս, գինովութենէ ըստ բաւականի ազատած, իր պաշտօնը ձեռք առնել կարենալու չափ, ըստ կամս սահմանեց՝ որ տանք հարիւր, երկու հարիւր բազուկ բաժնակնոց, Բարեբաղդաբար զոյգ մը հին ակնոց, կապուտագոյն, չորս կողմը նոյնազոյն լաթով պատած, առանց արժեքի, աչքին դաւալ, և այնպէս հրապուրիչ երեսու իրեն, որ ամենայնիւ փանաց ձեռք բերելու զայն: Մենք բնականաբար բացա-

տրիցիք որ այս անգին առարկան մեզի կարեւոր էր. մեր առ երեսս ընդդիմութիւնն չտալու զայն իրեն, այնպէս գրգռեց իր փափաքը, մինչև անցքի հարկն քսան բազկի իջաւ, միայն թէ ակնոցը տանք, զոր ուրախութեամբ տուիրք։

Պարզ քանհաճոյ բերումը, որ գրգռուեցաւ ժխտելուս պատճառաւ. որովհետեւ, եթէ ընծայած ըլլայինք ակնոցները, տուրքի մէկ մասին համար, մեր վրայ պիտի խնտար մեծ պաշտօնեայն։ Ապառնի ճանապարհորդաց խորհուրդ չիմ տար, իրենց վաճառուց մէջ այս առարկայն չեղեցու. քիչ օգուտ կը քաղեն, Բայց անբաղադականացեալ ժողովուրդք միշտ այսպէս են. այն ա. մեն բանն՝ զոր առաջին անգամ կը տեսնեն, իրենց փափաքը կը զարթուցանէ և ամենայն կերպով կ'ուզեն ձեռք բերել. ետքը տղայ պէս ձանձրացած նոր խաղաղութիւն մը, քանի մ'օրէն մէկ կը ձգեն զայն։

Մինչդեռ Մակոմայի բնակութեան մէջ էինք, քանի մ'իջող կարաւաններ հասան, վաճառականներէն մէկն, որուն կը վերաբերէին այն կարաւաններն, ըսաւ ինծի՝ թէ Լիվինկսզոն՝ Սիւնկէյէն առ ինքն զըրկուած մարդիկներով զՈւնիանիէմէ թողլէն ետքը, բաւական կրող չունենալով, ետ զարձեր էր, և փետրուարին դարձեալ մեկնած էր։ Չկարենալով հաւատալ այս պատմութեան հիմնական ըլլալուն, ենթադրեցի թէ ինծի ըսողը սոսկ Ունիանիէմէ պէն անցած ըլլայ, Բարակուէէն գառնալով, և թէ իրեն լուրերն բնաւ ստուգութիւն մը չունէին։

Քանի մ'օր առաջ Մակոմայի եղբորորդւոյն այցելութիւնը ընդունած էինք, իշխանութեան ժառանգութիւնը պահանջողն։ Այս անձս՝ սովորական մարդիկներէն աւելի աղէկ հագուած էր, և իբրեւ բարձր աստիճան ունողի նշան, ձախ ձեռքին եղունգները կարգէ դուրս երկայնութիւն ունէին, որ նշան էր բնաւ աշխատած չըլլալուն։ Նշան ուտելիք միսը պատռելու կը ծառայէին անոնք, որ իր սովորական կերակուրն էր, մինչդեռ ժողովուրդն շատ քիչ անգամ միս կ'ուտէ, և պարզ իբրեւ ապուրի համոմ։

Այս կարգէ դուրս երկայն եղնզանց պատճառաւ, Նշաբուգոդոնսորական ոճով, ձախ ձեռքն անդորոնութեան մէջ մնացած ըլլալով՝ շատ փոքր էր քան զաջը։

Ժառանգութիւնը պահանջողին այցելութենէն ետքը, եօթը տարեկան արաբ տղայ մը տեսութեան եկաւ մեզի, որը մնացած իրեն հօրմէն, որ Միրամայոյի դէմ պատերազմի մէջ մեռած ըլլալուն համար, իր մօրմէն զրկուած էր ծովագնացքը դաս, տիրապիւթեան համար։ Աղէկ կրթութեամբ, այս աղնիւ տղան աղէկ կ'անցընէր օրերը։ Բնական պատմութեան գրքի մը պատկերները տեսածին պէս՝ ապշեցաւ մնաց. այս տեսնելովս՝ հին պատկերապարզ օրագիրները ցուցի, որ նոյնպէս իր զարմանքը չարժեցին. բայց ետքը իմացաւ որ տղան ամենատիրու էր՝ մոտակայով որ այսպիսի աղէկ ազգ մը, ինչպէս են Անգղիացիք, կը կորսընցընէին հոգիներն մարդկային պատկերներ չինելով։

Բուն այն վայրկենին որ արաբ տղան վրանէն ելաւ, յանկարծակի դաշտի մէջ զէնքի մը ձայն լսուեցաւ, և ես դուրս վազեցի։ Իմ աստրճանակիս մէկն երբ Մոհամէտ-Մելիմ ծառաս մաքրած և դարձեալ լեցուցած ինծի կը բերէր՝ վերաւորներ էր զՍամպո, մեր խոհակները։ Ներկայ թէ այս Սամպոն, արիւսիրտ և բնութեամբ պատերազմասէր, Մելիմի անցնելու ժամանակը վրան յարձըկած ըլլայ, և կուռոյն ա. տեն աստրճանակը արձըկուած էր։ Սամպո աչքի արտաքին անկիւնէն վերաւորուեր էր, բայց այնպէս խոշոր գանկ ունէր, որ գընտակն ոսկրային տփին և բազմահէր մօրթին մէջէն անցեր և գլուտն ետև. մնացեր էր, ուսկից դիւրին եղաւ հանելը կտրուով զկաշին. տեսակ մը սիաքիոն օծանելիք բաւական եղաւ վերաւորուածին գլուխը աղէկ վիճակի դարձնելու համար։

Իրը խուզարկելէն առաջ, իմ ծառաս բըռնէր տուր. բայց քանի մ'անգամներ կ'ուզէին որ չլքայի զարնէն, սպառնալով որ եթէ չուտով չընենմ զայն, գինըք պիտի սպաննեն։ Այնքան յանգձնութիւնը գիս զայրացուց. և որովհետեւ մեծ փափաք ունէին զոմանս չլքայի զարնուած տեսնելու, իրենց փափաքը կատարեցի, անմիջապէս զիրենք շղթայով կապել տալով։

Այս դիպուածն օր մը կորսնցընելու պատճառ եղաւ։ Գլխաւորն չորս օժտի հարկն վրանիս դրաւ՝ Թափուած արեան համար։ Մենք յանցանք չունէինք ամենեւին. վրայ յարձըկողն էր վերաւորեալը. չէի ուզեր տալ հատուցանել, բայց դժ-

կամակութեամբ տուի կերպասն ուրիշ գը-
ժուարութիւններէ ազատելու և այլ ևս
չուշանալու համար:

Ամեն գիշեր բորենիք բանակին չորս
կողմն կ'ոռնային և կը կրճտէին ակռա-
նին, կը փափագէինք հրացանածգութեամբ
չափի մէջ բռնել գիշերուան մեր խաղա-
ղու թիւնն ընդհատողքը, առ այս սատ-
կած՝ իշու մը դիակն գործածեցինք: Այս
գէշն՝ իրեն ձգեց խայտաւոր մեծ անասուն
մը, որոյ ծնօտն այնքան ոյժ ունէր, մինչև
կարող էր ձիու ետևի սրունքն մէկ խա-
ծուածքով քախքախել. զսա Տիլլոն սպան-
նեց:

Բորենեաց հաջիւնը այնքան կը գրգռէր
մեր շուները, մինչև հարկ կ'ըլլար կա-
պել, որպէս զի բանակէն դուրս չելլեն ա-
նոնց կերակուր ըլլալու: Այս դադարմանս
ժամանակ, քանի մը լուսնական դիտողու-
թիւնք ըրի, որք իմ ենթադրութեանս հա-
մաձայն ելան. և թէպէտ իմ երկայնու-
թեան աստիճանքս կը տարբերին Սբեքի-
նէն, այլ լայնութեանն՝ ճշդիւ իմինիս հետ
կը միադառնան: Հուսկ յետոյ, արժեկնելով
զկալանաւորեալքն, և խօսք տալով որ ան-
կէ վերջն աւելի համեստութեամբ պիտի
կենային, ճամբայ ինկանք յուլիսի 9ին:

Երկու ժամ քայլելէն վերջը, դուրսն դաշ-
տի մէջէն, խոպան և քարուտ դառնի վայր
մը հասանք, ընդ որ մէկ ժամու մէջ ան-
ցանք: Գազաթն ելլելով, միակերպ և ծա-
ռազարդ սարահարթի մը վրայ դուրսն գտնու-
խոտաւէտ սարահարթ մ'էր, ուր կային
բազմաթիւ զինուայք՝ լճակք՝ ըստ մասին ցա-
մաքեալք, և մեծամեծ անասնոց ոտնա-
տեղիք - փղերու և նմանեաց - ամեն ուղ-
ղութեամբ:

Գիշերը հանգիստ առինք, զետեղե-
ցինք սպիտակ թուղթ մ'աւորճանակներու
վրայ՝ որպէս զի մեզի ոգնէ նշան առնելուս,
և մենք ջրակուտակի մը եղերք ծառերու
մէջ ի պահ մտանք: Այն մացառներուն
մէջ ծածկուած, երկու երեք ժամ սպասե-
ցինք որ նշանաւոր երէ մը ջուր խմելու գար՝
որ արժանաւոր ըլլայ մեր կապարին. բայց

բորենիք միայն երեւցան, որոնց վրայ չուզե-
ցինք պարպել, զփոխ չխրտեցնելու հա-
մար, որ կը յօւսայինք թէ վրայ հասնի:
Յետոյ ուղևորուելով հասանք յիւզէքէն,
ուրիշ ինքնագլուխ իշխանի մը գիւղն. դար-
ձեալ նոր հարկ տալու առիթ ունեցանք:
Աւերորդ կը համարինք ըսել այն նեղու-
թիւնը՝ որ կը կրէինք այս բռնաւորիկնն-
րու կամ իր պաշտօնէից անխելք գործն-
րէն:

Իւզէքէն հասնելու համար, իսկկայէ մը
նախ անցանք, որ մեծամեծ կրանիղեայ կոշ-
տերով կը լմննար, ցիր ու ցան ծառերու
մէջ: Հետզհետէ բլրոց շղթայ մ'ելաւ յե-
րևան. շեղջակոյտ որձաքարանց՝ նորօրի-
նակ ձեկերով և խառն ի խռն գիւղուած
վրայէ վրայ: Այս շրթայից կրճէ մ'անցնե-
լով, ճամբան ազատ դաշտի մը վրայ կը
հանէր, որ տեղ տեղ մշակուած էր, ցան
և ցիր լեռնահատորներով և կողիացեալ
ժայռերու կտորներով սփռուած. ահաւոր
էր տեսիլն:

Բանակետդին մօտ, ուր հասանք այս
ճամբորդութենէս վերջն, այս կարկառա-
կոյտներէն մէկ մը կար: Գազաթն վրայ
ժայռերէն ձեկացեալ լճակի պէս ջրակոյտ մը
կը տարածուէր, և կ'ըսէինք իրիզ մը ջուր
խմելու համար մտած ըլլալով խղճուեր
էր մէջն: Բայց ինչ ալ ըլլայ այս աղիտա-
ւոր պատմութիւնիկս, անկարելի է որ փիղ
մ'այս ըսած ջրոյս բարձրութեանն ելած
ըլլայ: Շեղջակուտին կողերն այնպէս
լարծուն են և այնպէս դժուարեւանելի, որ
այս ողբերգական անցքիս հանդիսատեղին
տեսնելու համար, հարկաւորեցայ հանել
կօշիկներս և գուրպակով վեր ելլել:

Բանակետդը դառնալու ժամանակս,
անցայ այնպիսի տեղէ՝ մ'ուր հմայութիւնք
ընելու կ'երթան, սաստիկ չորութեան տա-
րեաց մէջ անձրև ունենալու համար: Մո-
խրի կոյտ մը և խանձոտեալ գերան մ'այն
տեղը կը ցուցնէին ուր երկու թռուառք
իրենց կեանքը զոհելով հանդերձ անձրև
բերել չէին կրցած տալ:

Կը շարունակուի: